



UDK: 821.111(73).0

Orif BOZOROV,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Xorijiy til amaliyoti kafedrasini mudiri, PhD, dotsent v.b

E-mail: bozorov-orif67@mail.ru

Qarshi davlat universiteti professori, f.f.d D.Turayev taqrizi asosida

PROGRESS OF THE EPISTOLARY GENRE IN WORLD LITERATURE

Annotation

The article examines the development of epistolary work in world literature, including the opportunity to present the study of novels as an art form. We are talking about the unique features of the epistolary genre, which make it possible to illuminate the historical, social, everyday reality from an individual perspective, the fate of the hero taken in historical reality, and which allows us to reveal the human psyche.

Key words: Letter, epistolary, essay, destined, tribute, ruq'a, aurok, attribute, genre.

ПРОГРЕСС ЭПИСТОЛЯРНОГО ЖАНРА В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье рассматривается развитие эпистолярного произведения в мировой литературе, в том числе возможность представить исследование романов как вид искусства. Речь идет об уникальных особенностях эпистолярного жанра, позволяющих освещать историко-социальную, бытовую действительность с индивидуального ракурса, судьбу героя, взятого в исторической действительности, и позволяющего раскрыть психику человека.

Ключевые слова: Письмо, эпистоляр, эссе, предначертано, дань, рука, аврок, атрибут, жанр.

JAHON ADABIYOTIDA EPISTOLYAR JANR TADRIJI

Аннотация

Maqolada dunyo adabiyotshunosligida epistolyar asarlar taraqqiyotiga e'tibor qaratilgan, jumladan, romanlarni tadqiq etish badiiy adabiyotning san'at turi sifatida tasavvur qilish imkoniyatlari xususida. Epistolyar janr tarixiy-ijtimoiy, maishiy voqelikni individual rakursdan yoritish, tarixiy voqelikka olingan qahramon taqdiri va inson ruhiyatini ochishga imkon berishdagi o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Xat, noma, epistolyar, munshaot, maktub, mukotab, ruq'a, avroq, vasf, janr.

Kirish. Jahon adabiyotshunosligida XVIII-XX asr badiiy nasriy roman janri tipologiyasi shakllanishida maktub shakli romanlar yozish, epistolyar adabiyotning tarixiy hikoya, oilaviy xronika tarzida rivoj topishi, ayniqsa, ikkinchi jahon urushi yillarida maktub shaklidagi epistolyar adabiyot muhim ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Roman janrining xilma-xilligi, rivoji, tuzilishining epik-dramatik xususiyatlari muayyan tipologik alomatlarga ega bo'la boshlagan Yevropa nasriy romannavisligida epistolyar asar yaratish tajribasining markaziy mavqe egallashiga sabab bo'lgan omillar interpretatsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, tarixiy burilish davri adabiyoti va san'ati voqelantirgan roman janri tipologiyasining xolistik tahlilga tortilishi turli ijtimoiy-tarixiy qarashlarning to'qnashuvi, adabiy vaziyatning shartiligi va metaforikligi, shakl va mazmun yaxlitligini tashkil etadigan poetik tizim va janraro munosabatni ilmiy talqin etishga imkon yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Manbalarga ko'ra, epistolyar yozuvlarning ilk namunasi qadimgi yunon faylasufi Epikur tomonidan yaratilgan. Uning bizgacha yetib kelgan oz sonli asarlari ichida Gerodot, Pifokl, Menekeyga yozgan maktublari ham saqlanib qolgan. Shuningdek, Mark Tulliy Sitseronning "Xatlar"i, Lutsiy Anney Senekaning "Lutsilyaga nasihat-maktublar"i, Platonning maktublari ham mashhur. Epistolyar badiiy janrlarning asosi o'laroq xizmat qilgani hamda badiiyat unsurlaridan xoli emasligiga qaramasdan, bularni tom ma'nodagi badiiy asarlar deya olmamiz. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, faqatgina Senekaning

"Lutsilyaga nasihat-maktublar"i badiiy adabiyotga yaqinligi bilan ajralib turadi.

"Antik epistolografiya" kitobida yozilishicha, antik adabiyotda yaratilgan va yangi zamon Yevropa adabiyotida o'zlashtirilgan janrlar haqida so'z ketganda maktublar esga olinmaydi. "Buning sababi tushunarli, albatta. Chunki bizning davrimizda maktub badiiy adabiyot doirasiga kirmaydi. Xat yozganda badiiylik masalasi eng keyingi o'rinda turadi; xat yozuvchi va oluvchi odamga qiziq bo'lgan yozishmalarining boshqalarga qizig'i bo'lmaydi. Hatto Tolstoy yoki Chexovning xatlari ham bizda adabiy asar sifatida emas, tarixiy va biografik nuqtai nazardangina qiziqish uyg'otadi, xolos. Faqat "ochiq xat" deb nomlangan maktublarga bu holdan istisnodir. Ochiq xatlar ma'lum kishiga yo'naltirilgan bo'lsa-da, nashrlarda e'lon qilinadi, muhokama etiladi, munosabat bildiriladi, ijtimoiy va adabiy hayot faktiga aylanadi. Bizning davrimizdagi va antik dunyodagi xatlararo chuqur farqni anglash uchun bilish lozimki, antik dunyoda barcha xatlar ochiq bo'lgan. Bu – xatlarning hammasi ommaviy e'lon qilinadi degani emas, ammo do'stiga xat yozayotgan odam bilganki, bu xatni faqat adresat emas, balki uning o'rtoqlari ham o'qiydi, ko'chirib olishadi, boshqalarga ko'rsatishadi. Shuning uchun ham maktubnavis xuddi nutq yoki risola yozgan kabi bayonning yengil, ifodaning chiroyli bo'lishi ustida bosh qotirgan".

Bundan tashqari antik davrda xat shaklidagi badiiy asarlar ham yaratilgan. Katullaning do'stlariga bag'ishlangan noma-she'rlari, Ovidiy she'riyatidagi "Pontiy maktublari" hamda miqlardagi ayol qahramonlarning erlariga bitgan ishqiy

maktublaridan iborat "Geroida"lar, Goratsiyning falsafiy-adabiy maktublari shular jumlasidandir. Bular bevosita hayotiy shaxsga yo'llangan xatlar bo'lmagan, mualliflar o'z fikr-qarashlarini ifoda etish uchun epistolyar shakldan foydalanganlar. Epistolyar janr taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan mualliflardan biri Pliniydir. "Pliniy garchand shakshubhasiz epistolografiya qoidalari va epistolyar asarlarining o'zi bilan tanish bo'lsa-da, uning maktublari taqliddan iborat bo'lib qolmadi. Unga o'z davrining yangi adabiy shakllar taraqqiyotida ifoda topgan xos tendensiyasini idrok etish hamda nasriy-adabiy nomaning maxsus shaklini yaratish muayassar bo'ldi. Bu nomalar shakl va mazmuniga ko'ra poeziyadagi epigramma, lirik she'r, elegiya singari kichik janrlarga juda o'xshab ketardi. Bu nomalar o'quvchilar ommasining ham, adabiyotshunoslarning ham talabiga to'la javob berar va kichik she'riy janrlarning o'ziga xos paralleli kabi edi. Xat shakli zamonning kayfiyatiga, adabiy qiziqishlarning umumiy xarakteriga muvofiq edi; chunki endi odamlarni individual kechinmalar o'ziga jalb qila boshlagandi" (*Kuznetsova T. Pisma Poliniya Mladshego k druzyam // Antichnaya epistolografiya. Ocherki. Moskva, Nauka, 1967. Str. 119*).

Epistolyar janrning shakllanishida qadimgi Yunonistonda filologiyaning taraqqiy qilgan yo'nalishlaridan biri bo'lmish ritorikaning roli katta bo'ldi. Aynan shu soha vakillari epistolyar asarlarining alohida janr ekanligiga urg'u berdilar, spetsifik xususiyatlarini tavsifladilar. Bu davrda sodda uslubda yozilgan har qanday maktublar epistolyar bitik namunasi sanalgani kabi, ba'zan faqat maktub shaklida yozilgan har qanday ilmiy, siyosiy, publitsistik yo badiiy asarni shu jumlagi kiritdilar.

Rimda II asrdan boshlab maktublar alohida janr o'laroq e'tirof etildi. Bu o'rinda Sidoniy, Fronton, Simmax Ennodiy kabi mualliflarni eslatish mumkin. Maktub asta-sekinlik bilan alohida janr sifatida mukammallashib, soddalik o'rmini ritorika, so'z san'atiga xos badiiylik egalladi.

Nemis, fransuz, ingliz, ispan va Yevropaning boshqa xalqlarida ham maktubot shakli taraqqiy qila bordi. Bu borada fransuzlar muhim yutuqlarga erishdilar. Lotin tili ustuvorlik qilgan Germaniyadan farqli ravishda ular epistolyar janrda o'z tillaridan foydalandilar; erkin uslubda yozdilar. Balzak va Vuatyur maktublari turli so'z o'yinlari, mulohaza va san'atpardozlikka to'la bo'lsa-da, milliy nasr taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etdi. Qizig'i shundaki, nemislarda ham, fransuzlarda ham tabiiylik va samimiylilik ayollarning maktublarida ko'proq namoyon bo'ldi. Mutaxassislarining fikriga ko'ra, bu ko'proq ayollarning savodlilik darajasi bilan bog'liq edi. Nemislarda Yelizavetta-Sharlotta va gersoginya Orleanskayaning; fransuzlarda M.Lafayoyet va F.Mentenon, F.Grafini, K.Remyuz kabilar o'z maktublarida ana shunday samimiylilik va sodda ifodani istifoda etdilar. XVII asrda fransuzlarda maktub ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etdi, elita orasida aql va tafakkur namoyishiga, namunasi aylandi. XVIII asrga kelib esa siyosiy qarashlarni ifoda etish vositasiga ham aylandi. Bu borada Rable, Monteskyo, Volter, Russo, Didro, Jorj Sand kabi mashhur shaxslar turli ijtimoiy, falsafiy, ma'rifiy, axloqiy qarashlarini maktublar shaklida ifoda etdilar.

Germaniyada maktubotchilik katta tarixga ega. Epistolyar asarlar dastlab XII-XIII asrlarda yozilgan minnezingerlarning nazmiy adabiyotida uchraydi. Minnezingerlar nemis xalqining o'ziga xos baxshilari bo'lib, ular ko'pincha ishqi qo'shiqlarni, ritsarlarning ayolga muhabbatini kuylaganlar; bu muhabbat ba'zan maktub shaklida ham ifoda etilgan. Nemislarda prozaik maktublar XIV asrlarga kelib paydo bo'ldi. Bu maktublarning ayrim qismlari lotin yozuvida bitilgan. Nemis maktubotchiligi XV asrda bir muddat latinizm ta'siridan xalos bo'ldi, ammo keyinchalik yana o'sha

ta'sir ostiga tushib qoldi. Endi lotin tilidan tashqari, yuqori tabaqa fransuz tilida ham yozadigan bo'ldi va bu o'ziga xos aristokratizm uzoq vaqtgacha hukm surdi. 1751 yilda shoir va faylasuf Xristian Gellert o'z maktublarini kitob holida jam qildi. Uning maktublari sodda uslub bilan ajralib turgan. Y.Shtokgauzen xatlar nazariyasiga bag'ishlangan "Yig'ma xat tamoyillari" nomli asarini yozdi.

Angliya va Italiyada ham epistolyar adabiyot o'ziga xos yo'nalish sifatida ko'zga tashlanadi. J.Svift, S.Richardson, U.Kuper, J.Bayron, V.Skott, F.Petrarka, B.Tasso kabilar bu soha rivojiga sezilarli hissa qo'shdilar. Ular maktubotchilikni oddiy yozishma darajasidan maxsus adabiy shakl darajasiga ko'tardilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Epistolyar romanni maxsus tadqiq qilgan O.Roginskaya umuman epistolyar badiiy nasrning ilk namunasi sifatida fransuz adibi Jan Fruassarning "Ishq asiri" (1372-1373) asarini keltiradi. Ishqi mazmundagi ushbu asar she'r va nasrda yozilgan bo'lib, nasriy qismini muallifning do'stiga yozilgan maktublar tashkil qiladi. Tadqiqotchi ilovada shu davrdan keyin to 1991 yilgacha epistolyar shaklda Yevropada yaratilgan 107 nomdagi, rus adabiyotida 1766-1985 yillar oralig'ida yaratilgan 49 nomdagi asar nomini keltiradi. Bu ro'yxatlar epistolyar janr g'arb va rus adabiyotida ancha taraqqiy qilganini ko'rsatadi. Albatta, ularning hammasi birdek mashhur emas. Epistolyar romanning ilk mashhur namunasi bo'lmish Semyuel Richardsonning "Pamela" romani xatlar va kundaliklar shaklida yozilgan (1740). Roman XVIII asr Yevropasining eng mashhur asarlaridan biri hisoblanadi. 1739 yilda ikki noshir adibga shu vaqtga qadar qo'llanilmagan yangi usulda - xatlardan iborat asar yozib berishni so'raydi. Unda oddiy oiladan chiqqan yosh Pamelaning sarguzashlari hikoya qilinadi. Rus adabiyotida ham badiiy epistolyar adabiyotning mukammal namunalarini uchratish mumkin. A.Pushkinning "Maktub-roman", F.Dostoyevskiyning "Kambag'allar", I.Turgenevning "Yozishma" asarlarini shu sirada sanash mumkin.

O'zbek adabiyotida ham maktub shaklida asarlar yaratish tajribasi uzoq asrlardan buyon mavjud. "Devonu lug'otit turk" tarkibida maktub mazmunidagi xalq she'rlari uchraydi. Shuningdek, katta hajmli epik asarlarda xat shaklidan kompozitsion usul sifatida foydalanilgan. Masalan, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi Shirinning Farhodga, "Saddi Iskandariy"sidagi Iskandarning onasiga yozgan xatlari mashhur. Bulardan tashqari milliy adabiyotimizda maxsus noma janri ham shakllanganki, bu jahon adabiyotshunosligida tavsiflangan sof epistolyar janrga to'g'ri keladi. Mutaxassislarining kuzatishlariga ko'ra, bizda noma janri fors-tojik adabiyoti ta'sirida paydo bo'lgan. "Fors adabiyotida nomachilik uzoq tarixga ega. XI asrda yashagan Faxriddin Gurgoniyning "Vis va Romin" dostonida noma janrining mukammalroq namunasi ko'ramiz. U "Vis va Romin" dostonida ma'shuqa Vis Rominga yuborgan o'nta nomani keltiradi... Bu o'nta nomani Faxriddin Gurgoni "Dahnoma" sarlavhasi ostida beradi. Keyinchalik Avhadiyning (1274-1338) tugal noma janri sifatida yaratilgan "Dahnoma"si yuzaga keldi (1306-1307 yillarda)" (*O'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini . 11-jild (XIV - XV asrning boshlari). Tuzuvchi, izoh va sharhlar muallifi: professor Nasimxon Rahmon. Toshkent, "Fan", 2007. 94-bet*).

Tahlil va natijalar. Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari o'zbek adabiyotidagi noma janrida yaratilgan ilk asardir. Keyinchalik "Latofatnoma" (Xo'jandiy), "Taashshuqnoma" (Sayid Ahmad), "Dahnoma" (Yusuf Amiri) kabi asarlar yaratildi. Ularning barchasi o'n maktubdan iborat.

Zamonaviy o'zbek nasrida ham epistolyar janr namunalarini yaratildi. Xurshid Do'stmuhammadning "Hijronim mingdir mening", Benazir Muhammadning "Yobondan

gulxonaga maktublar” qissalari ishqiy yozishmalardan iborat; ular ko'proq mumtoz adabiyotdagi nomalarni eslatadi. Birinchi qissa oshiq va ma'shuqaning o'zaro yozishmalaridan, keyingisi esa faqat oshiqning xatlaridan tarkib topgan. Mumtoz adabiyotda ham “Muhabbatnoma”, “Latofatnoma”, “Taashshuqнома”, “Dahnoma” kabi epistolyar dostonlar yaratilgan.

Milliy adabiyotimizdagi ilk maktub-roman Iqbol Mirzo qalamiga mansub “Bonu” asaridir. Roman strukturasi o'ziga xos: u bosh qahramon tomonidan noma'lum yozuvchiga telegram ijtimoiy tarmog'i orqali yozilgan xatlardan iborat. Adib bir ayolning taqdiri orqali muayyan ijtimoiy-tarixiy davrga oid, milliy-maishiy hayotga oid juda ko'p haqiqatlarni qalamga olgan. Jahon adabiyotida yaratilgan aksariyat epistolyar romanlardan farqli ravishda o'zbek adibi voqealarga umuman aralashmaydi, syujet zanjirini tashkil qilgan voqealar Bonu tarafidan hikoya qilinadi. Bonu – tabiat tomonidan tiynati toza qilib yaratilgan, shuningdek, asriy yuksak qadriyatlar ruhida tarbiya topgan qiz. Aynan shuning uchun ham u tevarak atrofda bo'layotgan qing'irliklarga, nomardlik va adolatsizliklarga befarq bo'lolmaydi. Hatto o'z aka-opalari, yaqinlarining ham g'ayriinsoniy xatti-harakatlardan hazar qilmasligi Bonuni qattiq iztirobga soladi. U mehnat muhojiri sifatida ham ko'p mashaqqatlarni boshdan kechiradi. Sevgan insoni unga xiyonat qiladi, hatto xiyonatdan keyin ham ayoldan o'z nafs va manfaati yo'lida foydalanishdan to'xtamaydi. Bonu qo'lidan kelganча adolat uchun kurashadi, atrofida qilarni o'zgartirishga harakat qiladi. Ammo barcha intilishlari zoye ketgach, hayotni tark etishga jazm qiladi.

Mumtoz adabiyotdagi nomalarda ham, jahon adabiyotidagi epistolyar asarlarda ham ko'pincha ishqiy motiv ustuvorligi ko'zga tashlanadi. “Bonu”da sevgi-muhabbat bilan bog'liq voqealar keng o'rin tutsa-da, umumiy mazmunga o'oyasiga ko'ra uni ijtimoiy roman deyish to'g'ri bo'ladi. Iqbol

Mirzo milliy tariximizning murakkab bir davrini katta mahorat bilan epistolyar janrda badiiy gavdalandirdi.

Xulosa va takliflar. Epistolyar roman Yevropada turli xil xatlar to'plami (“pismovnik”)lar asosida shakllandi. 1739 yilda ikki nashriyot Richardsonga London nashriyot gildiyasi rahbari sifatida qishloq odamlariga mo'ljallangan shunday pismovnik tuzishni taklif qiladi. Richardson esa namuna-xatlar to'plami o'rniga epistolyar roman yaratadi. O'zbek adabiyotidagi ilk noma ham hayotiy vaziyat natijasida – hukmdor Muhammad Xo'jabek iltimosi bilan yoziladi. Rus adabiyotida epistolyar janr Yevropa adabiyoti ta'sirida paydo bo'ldi, ammo rus adabiyoti Yevropadan tayyor kanonlarni qabul qildi, epistolyar romanning shakllanishi va takomillashishida ishtirok etmadi. Fransuzlarda bu janr faqat ingliz (Richardson) adabiyoti ta'sirida tayyor holda kirib kelmadi, balki farang adiblari janrning shakllanishi va taraqqiyotiga ta'sir ham ko'rsatdilar. Ruslarda dastlab g'arbga taqlid aniq ko'zga tashlandi, keyinchalik esa g'arb tajribalari rus nasrnavisligi tajribalari bilan uyg'unlashib, janrning durdona namunalari yaratildi. XIX asrda Yevropa va ruslarda romanning janr o'laroq taraqqiy etishi, janr belgilarining kanonlasha borishi “epistolyar ko'tarilish”ni pasaytirdi. Asar tarkibiga maktub matnini kiritish usulidan ibtido olgan epistolyar janr bu davrga kelib “adabiy xotira”ga aylandi. Maktub shakli romanda turli ovozlari, voqelikka turlicha nuqtai nazarlarni berish vositasi sifatida saqlanib qoldi, xolos. Rus adabiyotida esa epistolyar janrga parodiya xarakteridagi asarlar paydo bo'ldi. Ularda XVIII asr epistolyar romanlariga xos bo'lgan an'anaviy syujet, an'anaviy qahramonlardan, poetik unsurlardan foydalanildi, ammo sentimental-ishqiy mazmuni-mohiyat o'rnini kinoyaviylik, tanqidiy ruh egalladi. Jahon adabiyotida XIX asrdagi “tushkunlik”dan keyin XX asrga kelib epistolyar shaklga qiziqish yana jonlandi. Ammo maktub usuli ko'pqatlamli modern yoki postmodern asarda qo'llanadigan xilma-xil usullarning biri yoki qulay matniy qobiq bo'lib qoldi.

ADABIYOTLAR

1. Rousset J. Une forme litteraire: le roman par lettres // Rousset J. Forme et Signification. Essais sur les structures litteraires de Corneille a Claudel. — Paris, 1962. — P. 65-108.
2. Duyjhuizen B. Episto Ian, 'Narration of Transmission and Transpassion // Comparative literature. — 1985. V. 37. № 1. — P. 1-26.
3. Colas F. Le Roman epistolaire. — Paris, 1996; Gra.v.v, d/. C. Lire l'epistolaire. — P., 1998.
4. Lixachev D. Velikoye naslediye. — M., 1975.
5. Lixachev D. Literatura vremeni natsionalnogo podyema / Pamyatniki literaturi Drevney Rusi. XIV-seredina XV veka. - M., “Xudojlit”, 1981
6. Johann Wolfgang von Goethe. Die Leiden des jungen Werther. Hamburger Ausgabe. Band 6. S. 5
7. Gyote I.V. Yosh Verterning iztiroblari. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent–2013, 10-b.
8. Эпикур. Менекейга мактуб. Хуршид Аҳмедов таржимаси // “Тафаккур” журнали, 2019, № 1.
9. Day R. A. Told in Letters: Epistolary Fiction before Richardson. Ann Arbor: Univ. of Michigan press, 1966. — P. 281.
10. Jäger G. Die Leiden des jungen Werther. Kommentare, Abbildungen, Materialien zu Die Leiden des jungen Werthers und Plenzdorfs Neuen Leiden des jungen Werther. Wien. 1984. — P. 15.